

Tarafás Imre

Civilizáló gyarmat

A „civilizáció”, a „gyarmat” és a „barbár” a dualizmuskori magyar és birodalmi történeti összefoglalók diskurzusában

„Ezek a’ szomorú emlékezetű idők tanítottak-meg benniünket arra, hogy Nyelvünk meg-tartása ’s el-terjesztése nélkül Hazánkban is mindég idegenek leszünk, és a’ Nemzet nem különös nemzet, hanem tsak Colonia lesz: sőt egyedül ezeknek köszönhetjük azt, hogy Hazai Litteraturánk a’ Német Nyelv terjesztgetése által vetélkedésre ingereltetvén, kevés idő alatt segítség nélkül is arra a’ magasságra lépett, a’ melyre különben fél-század kívántatott volna.”¹

Kazinczy Ferenc a 18. század végén írt levelében a józsefi nyelvrendeletekre visszaemlékezve beszélt a nemzet „Coloniává” tételéről. Ez egy korai példája annak, hogy a bécsi kormány politikájának a magyarságra nézve káros voltát a gyarmati uralom fogalomkészletének segítségével nyomatékosítja a magyar értelmiség. A gyakorlat komoly karriert fut majd be az egész 19. században, később pedig a marxista történetírás is nagyban épít rá.

A posztkoloniális tanulmányok (*postcolonial studies*) eredményeinek felhasználását a Habsburg Birodalom története kapcsán a Monarchia egyik leginnovatívabb kutatója, Csáky Móric vetette fel a közelmúltban szerzőtársaival. A *Habsburg post-colonial* című, kiváló szerzőket felvonultató, gondolatébresztő kötet előszavában a szerkesztők, Csáky Móric, Johannes Feichtinger és Ursula Prutsch kifejtették, miért gondolják legitimnek a posztkoloniális tanulmányok módszereinek alkalmazását a Habsburg Birodalom kutatásában. Meglátásuk szerint az egymással konkuráló nemzeti ideológiák, a különböző asszimilációs nyomások, politikai, kulturális és társadalmi kizárások és befogadások, a többrétegű identitások, illetve a hasonló jelenségek kutatásához a posztkoloniális tanulmányok olyan értelmezési keretet nyújthat, melynek segítségével új szempontból lehet ezeket tematizálni, jobban megvilágítani, esetleg újraértékelni.² A felsorolt jelenségekből ugyanis több meg-

¹ Kazinczy levelét közli: VÁCZY, 1891. 84.

² FEICHTINGER–PRUTSCH–CSÁKY, 2003.

felel a gyarmatosítás olyan általánosnak tekinthető jellemzőjének, mint az idegen kultúrrendszerek implementálása és a homogenizációra való törekvés.³

Mindemellett nemcsak a posztkoloniális tanulmányok nyújthat segítséget a Habsburg Birodalom kutatójának, hanem *vica versa* is: a Monarchia története érdekes tanulságokkal szolgálhat a gyarmati világ kutatói számára. Ilyen újdonság lehet a *Mikrokolonialismen* Csákyék által bevezetett fogalma. A fogalom azt a jelenséget takarja, hogy a gyarmatosító–gyarmatosított szerepkörök keveredhetnek, fel is cserélődhetnek. Ausztria német polgársága példának okáért a birodalom egyik legfontosabb feladatának azt látta, hogy a „barbárokat” kulturálttá tegye a német *Kultur* kritériumai alapján. Ezzel egyidőben azonban e német nyelvű osztrák polgárság a bismarcki birodalom hatása alatt állt, amely nagyban befolyásolta kulturális és politikai gondolkodását, hasonlóképpen, mint a pánszláv ideológia a szláv népeket.⁴ Ebből a szempontból tehát maguk is gyarmatosítottak tekinthetők. A dualizmus korszakában valóban elterjedt nézet volt, hogy Ausztria voltaképpen a bismarcki Német Birodalom gyarmata.⁵

A program nem váltott ki osztatlan lelkesedést. Kritikusai, köztük a Monarchia kutatásának egy másik, szintén innovatív egyénisége Pieter M. Judson, úgy látják, hogy a posztkoloniális tanulmányok fogalomkészletének, különösen a *gyarmat* fogalmának használata a birodalomról szóló történetírásban komoly veszélyeket rejt magában. Ezzel ugyanis egy olyan metaforát emel be a legitim tudományos nyelvbe a kutató, amelyet a korszak nacionalista tömörülései használtak nemzetük és a birodalom kapcsolatának manipulatív leírására. A posztkolonialista metaforák használata olyan leegyszerűsített bináris párok felállításához járulhat hozzá, mint a tettes és az áldozat, ami vakká tesz a különböző kulturális és politikai összefüggésekkel szemben. A múlt nemzetiesítéséhez és a kulturális heterogenitás leegyszerűsítéséhez vezet, amelyet a posztkolonializmus központi teoretikusai, mint Homi K. Bhabha vagy Dipesh Chakrabarty bizonyára nem támogatnának. Mindemellett a gyarmatdiskurzus a birodalom több utódállamában jól behatárolható politikai csoportok retorikai fegyverét képezi az „áldozatnarratíva” megalkotásában, főként Lengyelországban és Ukrajnában.⁶

Jan Surman, a Csáky tiszteletére kiadott, harminc kultúratudományi kulcsszót tárgyaló kötet egyik szerzője Judson kifogásait jogosnak tartja, ugyanakkor nem veti el teljesen a posztkolonializmus eredményeinek felhasználását. Meglátása szerint a posztkolonialista terminológia reflektált használata (amire éppen lengyel példákat hoz) igenis gazdagíthatja tudásunkat a Monarchiáról. Az egyik legfontosabb területet ilyen típusú kutatások számára Surman szerint a diszkurzív szint jelenti, legfőképp az *othering* folyamatai.⁷ Ez összhangban áll a téma jeles szakértője, Jürgen Osterhammel meglátásával, miszerint minden gyarmatosítási folyamatban közös pontot jelent, hogy szükségszerűen egy *Sendungsideologie*, missziós ideológia segítségével legitimálja eljárásait,⁸ ami lényegében egy *othering* folyamatot jelent.

³ FEICHTINGER, 2003. 14.

⁴ FEICHTINGER–PRUTSCH–CSÁKY, 2003. 11.

⁵ Erről tanúskodik például A *Hon* cikke az 1880. június 25-i számban.

⁶ SURMAN, 2016. 181–183.

⁷ Uo., 186.

⁸ FEICHTINGER, 2003. 14.

Ez a tanulmány is ilyen folyamatok vizsgálatára tesz kísérletet a dualizmuskori történetírásra fókuszálva: a gyarmatról és a *küldetés-* (*Sendung*) ideológia központi fogalmának tekinthető civilizációs misszióról szóló diskurzusokat elemzem elsősorban osztrák–német és magyar történeti összefoglaló munkákban. Ezzel egyébiránt elejét veszem Judson kifogásainak, hiszen a gyarmat szót sem leíró, sem analitikus fogalomként nem alkalmazom, hanem éppen korabeli használatát teszem meg kritikai elemzés tárgyának. Elsőként kitekintek arra, hogy a sajtóban és a politikai röpiratirodalomban miként jelent meg a két fogalom (és variánsaik). Ezt követően osztrák–német történészeknél vizsgálom a civilizációról szóló diskurzust, pontosabban a *Sendung*-ideológiát, a csehekre és a magyarokra vonatkozóan. Végül pedig magyar történészeknél vizsgálom a gyarmatdiskurzust az Ausztriával való kapcsolat, valamint a civilizációs diskurzust a nemzetiségek vonatkozásában, és rámutatok arra, hogy a magyar eset e furcsa kettősség révén a szerepkörök olyan keveredésére nyújt példát, amelyet Csákyék említettek kötetük előszavában. Mint arra már utaltam, a történeti diskurzusok elemzéséhez történeti összefoglalókat vizsgálok, amelyek több szempontból ideális forrásnak mondhatók: feladatuk a kollektív emlékezet közvetlen formálása, átfogó képet és értelmet adni tárgyuknak, jelentéssel felruházni az adott közösség múltját, amit legtöbbször egyfajta misszió beazonosításával érnek el.

„Civilizáció”, „gyarmat” és „barbár” a magyar és az osztrák–német politikai diskurzusokban

A dualizmuskori magyar sajtót és politikai pamfletirodalmat tanulmányozva arra az első látásra meglepő következtetésre juthatunk, hogy a „gyarmat” szinte olyan kulcsfontosságú és erős politikai fogalom volt, mint a „függetlenség” vagy az „alkotmányos szabadság”. Egy ebbe az irányba mutató példa a *Bolond Istók* című élclap cikke, amelyben a szerző a Magyarországot fekete, illetve rózsaszín „szemüveggel” figyelők kedvelt fogalmait veszi számba. Az „Ausztria gyarmata” kifejezés természetesen a „fekete szemüvegesek” oszlopába került.⁹ Ez már önmagában is nagyfokú elterjedtségre utal, hiszen a humor olyan közéleti jelenségekre épít, amelyek mindenki számára ismertek. Az ipari egyesületek önálló vámterületet követelő manifesztumaiban is előkerül Magyarország voltaképpeni gyarmati alárendeltsége Ausztriával szemben. A kecskeméti iparegyesület például úgy fogalmazott a magyar képviselőházhoz szóló kérelmében, hogy külön vámterület nélkül az ország az osztrák iparra van utalva, „*azaz terményeinkre nézve továbbra is [Ausztria] gyarmata maradunk*”.¹⁰ Arra is akad azonban példa, hogy nemcsak az önálló vámterület kapcsán jön elő a gyarmat fogalma, hanem egyéb iparral kapcsolatos érvelésben is. A képviselőház pénzügyi bizottságának egyik századvégi ülésén, az üvepiparral

⁹ Magyarország fekete/rózsaszínű szemüvegen. *Bolond Istók*, (1885. augusztus 9.) 5.

¹⁰ A kecskeméti iparegyesületnek a magyar képviselőházhoz az önálló vám és magyar nemzeti bank felállítására ügyében benyújtott kérelme. *Kecskemét*, (1876. február 13.) 2–3. Hasonló szemlélet: *Önálló vámterület. Pesti Napló*, (1896. április 27.) 1.

kapcsolatban jelentette ki Komjáthy Béla, hogy „rendkívüli eszközöket kell igénybe venni, hogy ez az iparág fejlődjék s ne maradjunk e téren Ausztria gyarmata”.¹¹

A függetlenségek számára természetesen központi jelentőséggel bírt a gyarmat fogalma, így az országgyűlés és a függetlenségi sajtó egyaránt ettől volt hangos. „Országunk, szép hazánk – csak kolónia. Gyarmata Ausztriának.” – írta a negyvennyolcas párti Szederkényi Nándor a *Magyar Újságban*, a korszak elején.¹² A *Pécsi Figyelő* egy 1898-as számában *Gyarmatország* címmel jelent meg vezércikk, melyben a szerző úgy értékeli a kiegyezéssel létrejött rendszert, hogy „mi a közösségben csak gyarmata vagyunk Ausztriának”.¹³ A *Szabadság*, a Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt miskolci közlönye felszólította az országot, „jelentsd ki, hogy nem akarsz, nem fogsz többé Ausztria gyarmata lenni”.¹⁴ A függetlenségi párt azért követelte a közösügyi rendszer megszüntetését, mert az meglátásuk szerint Magyarország „tartományi és gyarmati” státuszának bebetonozását szolgálta.¹⁵ Az eredetileg Apponyi köréhez tartozó, majd később frakción kívüli képviselőként negyvennyolcas szellemben politizáló Beöthy Ákos grandiózus történeti összefoglalójában is hasonlóan érvelt a perszonáluniós viszony mellett.¹⁶

A kiegyezéspárti sajtó természetesen visszautasította azt a vádat, hogy Ausztria gyarmatként kezeli Magyarországot – pontosabban inkább azt, hogy Ausztriának erre lehetősége lenne a dualista berendezkedésben. A *Hon* című lap például pusztán lármának minősítette ezt a függetlenségi gondolatot és általában a gyarmat szó túlbujánzó használatát: „Horvátországon azt mondják, hogy Horvátország Magyarország gyarmata, Magyarországon pedig azt lármázzák, hogy Magyarország Ausztria gyarmata s mindketten ismét azért panaszkodnak, hogy a monarchiát a Bismarck-politika Németország gyarmatává tették.”¹⁷ Ezzel szemben ugyancsak a *Hon* két évvel később, 1882-ben örömmel állapította meg, hogy „Gazdasági viszonyaink a rendes fejlődés útján vannak. Megszűnt az az idő, mikor Magyarország Ausztria gyarmata volt.”¹⁸

Amint az a fenti idézetből is kitűnik, a kiegyezéspártiak ugyan visszautasították a gyarmat státuszt a kortárs állapotok vonatkozásában, a múlttal kapcsolatban azonban érvényes megállapításnak tartották: Magyarország Ausztria gyarmata volt. Ez a politikai röpirat-irodalomra is igaz. A történész Horváth Mihály, aki – jöllehet a Függetlenségi Nyilatkozat elfogadása után volt miniszter 1849-ben – 1867-ben már a kiegyezés híveként indult képviselői mandátumért Szegeden, választóinak írt „levelében”, valamint a Kossuth Lajosnak az erre a levélre küldött reakcióira írt válaszában megalkotta a kiegyezés melletti egyik legkoherensebb és legkövetkezetesebb történelmi érvrendszert. Horváth is úgy látta, hogy „Magyarország gyarmatává lón Ausztriának”.¹⁹ Emiatt azonban – a történész meglátása szerint – a magyar vezetőréteget terheli a felelősség, amely elmulasztott megkötni egy, a birodalom és Magyarország viszonyát tisztázó szerződést, ha tetszik, a kiegyezést. Ezt a magyar félnek kellett volna kezdeményezni, hiszen őt védte volna a birodalom ellenében, de még kísérletet

¹¹ Az ipar a pénzügyi bizottságban. *Magyar Ipar*, (1899. november 12.) 1098.

¹² Szederkényi Nándor: Önszegély. *Magyar Újság*, (1873. augusztus 9.) 1.

¹³ Gyarmatország. *Pécsi Figyelő*, (1898. október 21.) 1-2.

¹⁴ Kínába magyar! *Szabadság*, (1899. június 7.) 3.

¹⁵ MOCSÁRY, 1901. 55.

¹⁶ BEÖTHY, 1900.

¹⁷ *A Hon*, (1880. június 25.) 1.

¹⁸ Bécs és Budapest 1881-ben. *A Hon*, (1882. június 5.) (esti kiadás) 5.

¹⁹ HORVÁTH, 1868. 45.

sem tett rá, mert a magyar vezetés a teljes függetlenség lehetőségének illúziójában élt és „*álszégyenében*” képtelen volt a „*nyílt és becsületos megalkuvás*” útját választani.²⁰

Az osztrák–német politikai röpiratirodalomban is többször megjelent Magyarország gyarmati státuszának kérdése. A szerzők ezt egyöntetűen a múltra vonatkozóan tartották érvényesnek. Heinrich Friedjung 1876-ban pamfletet írt a kiegyezés ellen, amelyben – egyebek mellett – a Magyarországgal való szakítás mellett érvelt, mivel meglátása szerint a kiegyezés egy olyan méltatlan helyzetet teremtett, hogy Magyarország – egy műveltségét és gazdaságát tekintve „*mélyen alattunk álló*” ország – dominálja Ausztriát. Friedjung ezért az 1867-es kiegyezést nagyobb tragédiának látta, mint az 1866-os Poroszországgal vívott *Bruderkrieg*-ben elszenvedett vereséget. A szerző szerint a múltban a Magyarországgal való kapcsolat gyarmati függésnek felelt meg, így a birodalom számára hasznos volt, minthogy (Ausztriából nézve) a Lajtán túli területek pusztán ipari termékek felvevőhelyeként szolgáltak. Ez azonban immár lehetetlen, az összbirodalom eszméje elveszett, így a legbölcsebb dolog elengedni „*magyar testvéreink kezét*”.²¹ Friedjung véleményének nyomatékot ad, hogy a szóban forgó könyve nagy jelentőséggel bírt a korszakban, a szerző ekkor a német nacionalisták körébe tartozott, munkája pedig a pártprogram és a *Linzi program* (1882) alapjául szolgált.²²

A szociáldemokrata politikus Otto Bauer szintén a Magyarországgal való szakítást preferálta – magáévá téve a szociáldemokrata párt álláspontját. Bauer úgy látta, az Ausztriához fűződő kapcsolat a magyar fejlődést is megakasztja: ugyanis ameddig fennáll, a magyar uralkodóosztály minden társadalmi feszültséget le tud vezetni Bécsellenes jelszavakkal, önmagát a „*magyar szabadság*” védelmezőjének feltüntetve. Ha felbomlik a kapcsolat, az uralkodóosztály többé nem tudja majd maga mögé állítani az egész lakosságot pusztán azzal, hogy Kossuth Lajos nevét írja zászlajára, ezáltal kibontakozhat a valódi osztályharc. Ezt a komoly ideológiai tőkét – folytatja Bauer az okfejtést – a magyar nemesség nagyrészt a gyarmatosító törekvések emlékéből meríti, ami a közös vámterülettel szembeni ellenállás mélyén is ott munkál.²³

Bár Friedjung felidézi azt a német nacionalista álláspontot, miszerint Magyarországon valamennyi civilizációs vívmányt a németiség honosított meg,²⁴ általában a korszakban a civilizáció–barbár ellentét markánsabban jelenik meg a csehekkel kapcsolatban. Ebben a liberális sajtó járt az élen. Legjelentősebb orgánuma, a *Neue Freie Presse* – miután bebizonyosodott, hogy elkerülhetetlen – hamar beállt a kiegyezés mögé, azonban végig hevesen támadott minden olyan kezdeményezést, amely a csehekkel való hasonló megállapodást lengetett be. A stratégia jobbára abban állt, hogy a „*történelem martalócainak*” minősítették a cseheket.²⁵ A leghírhedtebb cikk ebben a tárgyban azonban nem is Ausztriában született. A Badeni válság alatt a *Neue*

²⁰ HORVÁTH, 1868. 10–18.

²¹ FRIEDJUNG, [1876].

²² Vö. McGRATH, 1974. Különösen 166–175. Később Friedjung szakított Schönener csoportjával annak antiszemitizmusa miatt, az 1900-as évekre pedig gyakorlatilag birodalmi patriótává vált.

²³ BAUER, [1907]. 414. skk.

²⁴ Ez a 18. század vége óta elterjedt meglátás. Egyik első képviselőjének August Ludwig von Schlözer tekinthető.

²⁵ EHRENPREIS, 2006. 1732–1740.

Freie Presse egyetértőleg közölte Theodor Mommsen egy levelét, amelyben a korszak – és talán az egész 19. század – egyik legjelentősebb német historikusa a „barbarizmus apostolainak” minősítette a cseh népet. Mommsen szolidaritását fejezte ki Ausztria németsege iránt, amelyet a *Gesammt-Nation* részének ismert el („*Mozart és Grillparzer sírjai ugyanolyan németek, mint Schilleré és Goethéé*”). Figyelmeztetett azonban arra, hogy Ausztria csak addig maradhat jelentős állam, amíg a németiség dominál benne. Éppen ezért az osztrák–németeknek egységesnek és rendíthetetlennek kell mutatkoznia a csehekkel szemben, akiknek koponyája a történész szerint az értelem számára nem, kalapácsként azonban jól szolgál, és a félévezredes német munkát a kulturálatlan barbarizmus szakadékába taszítja.²⁶

Érdekes Mommsen és általában a *Neue Freie Presse* nézetét ezen a ponton összevetni a Dipesh Chakrabarty által elemzett gyarmattartói diskurzussal. Chakrabarty meglátása szerint a historizmus által átítatott európai gondolkodásmód úgy képzelte el a világot, hogy a fejlődés „*Európában, majd máshol*” megy végbe, azt üzenve ezzel a gyarmatok lakóinak, hogy „*ti még nem tartotok itt*”. John Stuart Mill is eszerint a struktúra szerint gondolkodott, mikor kijelentette, hogy az indiaiak és afrikaiak még nem elég civilizáltak az önkormányzatisághoz. Mill tehát, Chakrabarty megfogalmazásában, a történelem várószobájába tessékelt a gyarmatokat.²⁷ Mommsen és a (németek ellenében jelentős nyelvi jogok garantálásával fenyegető) cseh kiegyezés ellen küzdő osztrák–német sajtó azonban a csehek állítólagos barbarizmusát temporális dimenzió nélküli nemzeti karakternek tette meg, így nem a történelem várószobájába, hanem a barbár gondosan őrzött cellájába zárta a cseheket – legalábbis diszkurzív szinten. A birodalomban megmutatkozó – geológiai, etnográfiai stb. – diverzitás és az e diverzitás mélyén munkáló, a birodalom létezésének szükségességét bizonyító logika együttes bemutatását célzó legjelentősebb vállalkozás, a *Kronprinzenwerk* a fenti sémák bizarr keverékét nyújtotta. Egyszerre ünnepelte a birodalom civilizációs munkáját és mutatott ki bizonyos állandó faji különbségeket, főként a románok és más balkáni népek kapcsán, ami kétségessé tette, hogy a faji jegyekből származó kulturális különbségek egyáltalán áthidalhatók-e valaha.²⁸ E népeket tehát mintha egyszerre irányítanák a történelem várószobájába és a barbár cellájába.

Mommsen cikkére nem kisebb egyéniség válaszolt cseh részről, mint a történész Josef Pekař. Pekař azért érezte szükségét, hogy a rövidke levélre hosszabb röpirattal válaszoljon, mert az osztrák–német sajtó szokásos szlogenjeit ezúttal egy kétségtelenül kiváló történész ismételte. „*[A] körülmény, hogy egy világhírű történész írta, sokat nyom a latban. Megvetéssel tudjuk ugyanis ignorálni az alsóbbrendűségünkről, barbárságunkról szóló nyilatkozatokat, történelmünk büszke tudatában, amely senkinek sem engedi meg, hogy kulturális erőnkőről és kultúrmunkánkról lekicsinylően nyilatkozzon.*”²⁹ Pekař a cseh történelem lényegét úgy foglalta össze, hogy a cseh egy olyan nép, „*amely immár egy évezrede idegen elemek roppant túlsúlya közepette védi puszta életét és emellett nagy kultúrmunkát visz véghez*”. Röpiratának hátralevő részében a történész

²⁶ Th[eodor] M[ommsen]: An die Deutschen in Österreich. *Neue Freie Presse*, (1897. október 31.) 1. Visszaemlékezéseiben németországi egyetemi éveit tárgyalva Marczali Henrik is beszámolt arról, hogy nagyra becsült tanárában megvolt „*a német sovínizmus teljes mértékben*”. MARCZALI, 2000. 96.

²⁷ CHAKRABARTY, 2007. 8–9.

²⁸ JUDSON, 2016. 328.

²⁹ PEKAŘ, 1897. 3. Kiemelés az eredetiben.

a huszitizmus történetével foglalkozik. Ugyan nem teszi explicitté, de egyértelmű lehetett számára, hogy a Mommsen által megidézett „*barbarizmus apostola*”-toposz a huszita háborúk és ezek Habsburg-párti feldolgozásai révén ragadt a csehségre. Pekař a huszitizmus és a német történelem legdicsebb momentumaként emlegetett lutheri reformáció közötti szoros kapcsolatot elemzi. Meglátása szerint a huszitizmus példaként szolgálhatott a német reformáció számára, hiszen az első mozgalom volt, amely a katolikus Szent Német-római Birodalom egyik királyságában kegyetlen harcok árán kivívta a vallási függetlenséget. A protestantizmus jegyében németek és csehek között harmonikus együttélés alakult ki, melynek a harmincéves háború vetett véget. Ekkor a cseh nemzet reformmozgalma védelmében mindent elvesztett, „*amivel egy nemzet bír, amiért nemzetnek lehet nevezni*”.³⁰ A csehek és a protestantizmus veresége az, ami a németeket hatalmi pozícióba emelte az országban és egyúttal megalapozta ausztriai túlsúlyukat is.

A Civilizátor: az osztrák–német birodalmi történelemszemlélet

Osztrák–német történészekről négy jelentős birodalomtörténeti összefoglaló született a korszakban: Alfons Huber, Franz Krones, Franz Martin Mayer, valamint Richard von Kralik munkái. Az első három alapvetően liberális beállítottságú historikus volt, míg Richard von Kralik klerikális-konzervatív, antimodernista gondolkodó, akivel kapcsolatban felmerülhet a kérdés, hogy történészként való szerepeltetése egyáltalán elfogadható-e. A birodalom iránt feltétlenül elkötelezett Kralik ugyanis elsősorban drámaíró és költő volt, mindazonáltal egyetemi évei, pontosabban *grand tourja* alatt a porosz iskola legjelentősebb történészegei is tanították.³¹ Ennél fontosabb, hogy munkáit, jóllehet nem osztatlan lelkesedéssel, a bécsi történészképző, az Institut für Österreichische Geschichtsforschung (IÖG) folyóiratában recenzálták, valamint történészként tartják számon az osztrák historiográfia olyan jelentős kutatói, mint Fritz Fellner és Alphons Lhotsky.

Közelebbről szemlélve, a három „liberális” történész közt is nehezen elhanyagolható különbségeket fedezhetünk fel. Franz Krones elkötelezett állampatrióta volt, aki az IÖG első generációjához tartozott, ahol az oktatásban ekkor még központi szerepet játszottak a Josef Alexander von Helfert által kijelölt osztrák patrióta szempontok.³² Bár Franz Martin Mayer is tanult az IÖG-ban, nagy összefoglaló munkája német nacionalista álláspontot közvetít, ami éles ellentétben áll több kiadást megért tankönyveivel, amelyek viszont egy dinasztia-központú történelemszemléletet nyújtanak. Alfons Huber pályája során több jelét mutatta annak, hogy fontos volt számára Ausztria fennállása, amelynek támogatására birodalmi-hazafias történelemszemléletet terjesztett volna el minél szélesebb körben: memorandumban sürgette a birodalomtörténet (*Reichsgeschichte*) kötelezővé tételét a jogi- és bölcsészkaron.³³ Mindazonáltal munkájában nem jelent meg olyan metatörténeti eszme, amely Ausztria kialakulását mintegy

³⁰ PEKAŘ, 1897. 18.

³¹ Kralikról: GEEHR, 2003.

³² Ez nem sokkal később háttérbe szorult, mikor a hangsúly a segédtudományok művelésére helyeződött. Vö. LHOTSKY, 1954.

³³ Huber vonatkozó levelét közli: OBERKOFER–GOLLER (Hg.), 1995. 451.

„gondviselészerűen” írja elő, mint az Kronesnél, de mindenekelőtt Kraliknál és az IÖG említett ideológusánál, Josef Helfertnél tapasztalható.

Mind a négy osztrák–német történésznél a német³⁴ *Kultur* a legmagasabb civilizációs tényező, amely a birodalom magterületéről terjed át Magyar- és Csehországra, és legitimálja a birodalom létét és hatalmi struktúráját. Ez a szemlélet kapcsolatba hozható az osztrák misszió gondolatával, amely az 1866-os vereség traumájára adott válaszként értelmezhető. A Németországból (*Deutschland*ból – ami alatt itt egy nyelvi-történelmi-kulturális közösség értendő) kitalált Ausztria ezáltal többé nem a valamiből való kizárás által definiálódott, hanem önálló létezőként nyert létjogosultságot.³⁵ A „misszió” gondolata 1866-ban már komoly előzményekkel rendelkezett – valójában minden egyes alkalommal megfogalmazták, mikor azt kellett meghatározni, hogy voltaképpen micsoda Ausztria, és kik azok az osztrákok.³⁶ Bécsnek pedig ezekre a kérdésekre a 19. század során többször is válaszolnia kellett. A poroszoktól elszenvedett vereség után az óbudai születésű Adolf Fischhof volt a missziós gondolat újrafogalmazója.³⁷ A kultúrmisszió nála és a német nyelvű sajtóban is hangsúlyozottan a német kultúra terjesztését foglalja magába. E kultúrimalista gondolatnak az volt a mindennapi funkciója a Monarchián belül, hogy az osztrák németiség szupremáciáját legitimálja.³⁸ Nem arról volt szó azonban (ezúttal sem), hogy egy politikai csoport mintegy véletlenszerűen kiválasztott egy ideológiai szlogenegyüttest, amelyet lelketlenül felhasznált nyers érdekei érvényesítésére. A liberalizmus kapcsolata a német nacionalizmussal igen bonyolult volt. A nemzeti konfliktusok kiéleződéséig a liberális politikai egyesületek nem törekedtek különösebben annak definiálására, hogy mit jelent németnek lenni: egyrészt intézményük hivatalos nyelveként gondoltak a németiségre, amit így bárki elsajátíthatott, másrészt olyan egyetemes értékek együtteseként, mint a szabadság vagy a műveltség, amelyhez bárki felnőhetett. Ennek megfelelően a németiség civilizációs fokmérőként szolgált. A szlávokkal – különösen a csehekkel – való folyamatos konfliktusok során azonban a német liberálisok „német” fogalma és ellenségképe fokozatosan etnikai dimenziót nyert.³⁹

A történészek elemzett munkáiban a terjesztett *Kultur* legfontosabb eleme maga az állam. Ugyanakkor jelentékeny különbség mutatható ki a szerzők közt. Alfons Huber lényegében német segítségről beszél a magyar állam létrehozása kapcsán, míg Mayer és Kralik jóval konfrontatívabb hangot üt meg. Mayer megfogalmazása szerint

³⁴ Hogy ez mit jelent pontosan a porosz–osztrák rivalizálás fényében, és az elemzett történészek és a korabeli történelemtudomány általában hogyan helyezhetők el a Habsburg Birodalom „német kérdésében”, azt itt nem áll módomban kifejteni. A kérdést egy másik tanulmányomban érintem. (TARAFÁS, 2020.)

³⁵ VÖ. HAIDER, 1998.

³⁶ FELLNER, 2002. 146; 150.

³⁷ Fischhof, aki egyetemi tanulmányait már Bécsben végezte és 1848-ban a bécsi liberálisok radikális szárnyához tartozott, úgy látta, a Német Szövetségből kizárt Ausztria nem elárvult gyermek, hanem önállósult felnőtt, aki immár összes erejét valódi hivatására fordíthatja: a nyugat védelmére az Oroszország képében megjelenő keleti barbársággal szemben, illetve a kultúra terjesztésére. VÖ. FISCHHOF, 1866.

³⁸ HAIDER, 1998. 89.

³⁹ JUDSON, 1999. 81–86.

„a magyarok nem alkották meg saját alkotmányukat”, ez ugyanis német eredetű,⁴⁰ Kralik pedig egyenesen német alapításról beszél Cseh- és Magyarország vonatkozásában.⁴¹ Jóllehet Franz Krones is hangsúlyozza a német hatást, leginkább ő közvetíti a magyar önképet: a külső hatásokat magyarrá alakító és egyéniségét ezáltal megtartó, mindközben fejlődő magyarságét. Szent István királyságát például így értékelte: „német állami formákra támaszkodott, ugyanakkor megvédte önállóságát és e formákat saját népére alkalmazta”.⁴² Általában véve ezt az eljárást tartja a magyarság legnagyobb erényének – mai szóhasználattal reziliens közösségnek látja a magyarságot: „[A magyaroknak] sikerült itt megvetniük a lábukat és a nyugat-európai civilizáció segítségével egy erős, maradandó államalakulatot alapítani anélkül, hogy nyelvük vagy nemzetiségük kárt vallott volna. Ez a legékeesebb bizonyítéka a magyarok alkalmazkodóképességének, valamint erejének és öntudatának.”⁴³ Érdekes ezen a ponton arra is felhívni a figyelmet, hogy amint az a fenti idézetből is látszik, korszakunkban még egyáltalán nem állították egymással szembe a kultúra és a civilizáció fogalmát. A dichotómia meghatározó jellemzője lesz a német diskurzusnak a 20. században: noha 1914 előtt már beazonosíthatók bizonyos tendenciák, az opposíció az első világháborúra vált tartóssá, előtte gyakoribb a két fogalom szinonimaként való használata.⁴⁴

A birodalom magterülete által közvetített civilizációs javakat csak jelentős konfrontáció árán lehetséges kibontakoztatni; a nemzeti érzés jelenik meg úgy, mint az a destruktív erő, amely akadályozza a civilizációs intézkedéseket. Nézzük először a Mommsen–Pekař-vita kapcsán már említett huszitizmust, ami a cseh történelmi emlékezet talán legfontosabb jelensége. A huszitákról szóló leghíresebb vita, amelyben a mozgalom megítélésével kapcsolatos legjelentősebb elemek a felszínre kerültek, a század hatvanas éveiben zajlott le Constantin Höfler és František Palacký között. Az elkötelezett katolikus, bajor származású Höfler, akit Leo Thun hívott Prágába átfogó oktatási reformjainak részeként, forráskiadásában és egyéb munkáiban Huszt és a huszita mozgalmat mindenekelőtt németellenes nacionalista, erőszakos eretnekmozgalomnak ábrázolta. Meglátása szerint a huszitizmust három tényező határozta meg: a vallási, a nemzeti és a demokratikus. Úgy látta, a husziták az egész egyházi és politikai rend felborítására törekedtek s bár a csehországi „szomorújáték” pár évtized alatt lezajlott, mintegy száz évvel később a reformáció képében egy bizonyos kérdésekben eltérő, de hasonlóképp felforgató mozgalom tört ki Németországban, amely teljesen felborította a középkori világrendet.⁴⁵ Palacký a hatvanas években fogalmazott választ. Amellett, hogy Höfler forráskiadásában számos hibát mutatott ki, tagadta, hogy Husz németellenes nacionalista lett volna, és rámutatott arra, hogy Höfler, a történelmi pártatlanság és igazságosság eszméivel teljesen ellenkező módon, az egész mozgalmat abszolút rossznak állítja be, Huszt magát pedig szinte egyedül csak a fajtalankodás vétkével nem vádolja meg. Igaz,

⁴⁰ MAYER, 1909a. 48.

⁴¹ KRALIK, 1913. 17.

⁴² KRONES, 1879b. 67.

⁴³ KRONES, 1879a. 120.

⁴⁴ FISCH, 1992. 746–750.

⁴⁵ HÖFLER, 1856.

azzal – természetesen ellenkező előjellel – egyetértett, hogy a huszitizmus a német reformáció elődjének fogható fel.⁴⁶

A történeti összefoglalók szerzői Höflertől annyiban különböznek, hogy ők voltaképpen nem két eltérő, egymást erősítő tényezőt látnak a vallási és nemzeti ellentétben, hanem a felekezeti konfliktus mélyén is a nemzeti érzés destruktív erejének munkáját látják. A felekezeti ellentétek azon a ponton válnak jelentős társadalomszervező és konfliktust kiváltó erővé, mihelyt nemzeti eszme vegyül beléjük. *„Husz megégetésének híre – írja például Huber – Csehországban rettenetes nyugtalanságot okozott. Nem pusztán egy ártatlan személy elítélését, a szentéletű és igazhitű pappal való jogtalan bánásmódot látták ebben, hanem halálos sértést a cseh nemzet, sőt, az egész szlávosság ellen.”*⁴⁷ Mayer e cseh nemzeti érzés mélyén a németek elleni irigységet fedezi fel: *„Husz állt a nemzeti mozgalom középpontjában. Táborában sok cseh kisiparos és kisnemes volt, akik irigységgel tekintettek a jómódú német polgárságra.”*⁴⁸ Mayer, Kronos és Huber a vallás társadalomszervező képességében már nemigen hisz, a hittételekért küzdő mozgalmak mögött inkább a társadalmi és politikai erők működését látják, melyek közül a legfontosabb a nemzeti érzés – amiben viszont e történészek feltétlenül hisznek.

A huszita háborúkat a kultúra pusztulásaként írják le, és e rombolást inkább a „cseh nemzeti mozgalomnak” róják fel, mintsem egy kétoldalú, többszereplős konfliktusnak. Kralik meglátásában *„a felülről támogatott nemzeti radikalizmus, amely a vallási radikalizmussal egybefonódott, sajnálatos módon örökre megkárosította Csehország csodálatos kultúráját”*. Így a husziták ellenségei a kultúra makulátlan védelmezőivé léphetnek elő a szerző ábrázolásában: *„Albert herceget tekinthetjük a kultúra egyedülálló éllarcosának a fenyegető barbarizmussal szemben.”*⁴⁹ Mayer, bár a harcok kezdetein a husziták morális fölényének tulajdonítja a Zsigmond hadserege feletti győzelmet, hasonlóképpen a németeket nemre és korra való tekintet nélkül irtó *„fanatikus táborítáknak”* tulajdonítja a legnagyobb rombolást.⁵⁰ Összességében, struktúrájában a huszita mozgalom ábrázolása javarészt megegyezik Constantin Höfler és az őt megelőző Habsburg-párti történészek felfogásával, mindazonáltal az újabb narratívákban a huszitizmust gyakorlatilag a nemzeti eszme, a katolicizmust a kultúra/civilizáció váltotta fel.

A magyarokkal kapcsolatban a civilizációs misszió, valamint a civilizált–barbár ellentét a magyar nemzetfogalom kritikájában nyilvánul meg elsősorban, ugyanakkor a „gyarmat” fogalma Magyarország kapcsán nem jelenik meg azoknak a korszakoknak a tárgyalása során sem, amelyek vonatkozásában Otto Bauer indokoltan gondolta használatát. A nemzetfogalom kritikája leginkább Franz Martin Mayer és Franz Kronos munkáiban érhető tetten, ugyanis mindkét szerző reflektál rá – legalábbis magyar vonatkozásban. Mayer a nemzet fogalmát idézőjelben használja, mivel az meglátása szerint magyar szóhasználatban csak a nemességet jelöli és nem az egész népet. A nemzet szabadsága pedig csak egyetlen osztály szabadságát és elnyomó hatalmát jelenti. *„Állandóan az úgynevezett 'nemzeti szabadság' visszaállítását követelték, ami csakis a nemesség szabadságát jelentette, a kiváltságosok számára minél telje-*

⁴⁶ PALACKÝ, 1868.

⁴⁷ HUBER, 1885b. 445.

⁴⁸ MAYER, 1909a. 355.

⁴⁹ KRALIK, 1913. 66.

⁵⁰ MAYER, 1909a. 373.

sebb féltelenséget, a nép elnyomott osztályai számára minél teljesebb rabszolgaságot akartak.” A „nemzet szabadsága” Mayer meglátása szerint ennek megfelelően a haladás és a civilizáció megtagadását jelenti: „A nemesség és a klérus privilegizált osztályai ezalatt [ti. a nemzeti szabadság] minden, a közállapotok javítására irányuló és civilizált országokban már rég érvényesülő törekvés és visszautasítását, saját előjogaik fenntartását, valamint az adófizető népnek a nemesség és az egyháziak önkénye alatt tartását értették.”⁵¹ Franz Krones, aki az elemzett szerzők közül leginkább átveszi magyar kollégái hazájuk történelméről vallott alapvető nézeteit, kevésbé konfrontatív módon, de szintén elhatárolódik a magyar nemzetértelmezéstől. A magyar vonatkozásban felidézett nemzet fogalmánál mindig jelzi, hogy a *Nation im politische Sinne*-ről (a politikai értelemben vett nemzetről) van szó, ami csak a nemességet fedi le.

Az így értett „magyar nemzet” természetesen nem is válhatott azzá a történelmi főszereplővé, amivé a magyarországi narratívákban. Ez a nemzet nemcsak nem azonos Magyarországgal, de folyamatosan romlásba vezeti azt. A középkori magyar állam fennállásának idején a királyság hatalmát ássa alá, a Habsburg fennhatóság alatt pedig hátráltatja a központi hatalom civilizációs törekvéseit. A nemzetet esett sérelmek pusztán az uralkodóosztály sérelmei, amely csak saját privilégiumait védi a köznép érdekében eljáró udvarral szemben. A „nemzeti eszme” így az elavult és igazságtalan középkori társadalmi rend védelmét jelenti. A magyarországi felkeleléseket mind e séma alapján ítélik meg. Kralik a józsefi nyelvrendeletek nyomán kialakult heves ellenállást is azzal magyarázza, hogy a nemesség ragaszkodott a latin nyelvhez, mert nem akart lemondani arról az éles határról, amelyet a holt nyelv a „nemzet” és a nép közé emelt.⁵²

Hasonló ábrázolási stratégiát találunk a „cseh nemzet” esetében is. Mind Krones, mind Mayer munkájában a cseh történelmi emlékezet számára nemzeti tragédiának számító fehérhegyi vereség és az azt követő megtorló intézkedések voltaképpen a feudális kiváltságok uralmát, a parasztok jogfosztott állapotát szüntették meg. A nagy „nemzeti vereség” valójában ezúttal sem az egész nemzetet ért sérelem. „Sem a polgárok, sem a parasztok nem gyászolták meg a privilegizáltak feudális önényét.” Krones, bár elítéli az udvar reakciójának kíméletlen módszereit, szintén úgy látta, hogy nem valami általános szabadságeszmény volt az 1618–1620 közötti cseh megmozdulások célja, hanem kizárólag a nemesség harca volt az idejemúlt feudalizmus visszaállításáért. Fehérhegy és az azt követő változások csak a *Nation im politische Sinne* eltűnését hozták. „[A rendek] harca a monarchia ellen nem védekező háború volt a zarnokossággal szemben, amelyben a nép általános, szent joga érvényesült, hanem valójában időszerűtlen egyedüli jogállásáért folyt – ezért ért olyan gyors, lesújtó véget.”⁵³

Civilizáló gyarmat: a magyar történészi diskurzus

Az összefoglalót író magyar történészek körében szintén található különböző világnézetű historikusokat. A dualizmus kori magyar történetírás két alapvetően megosztó tényezőjét az Ausztriával való viszonyban és a felekezeti kérdésben lehet

⁵¹ MAYER, 1909b. 459.

⁵² KRALIK, 1913. 239.

⁵³ KRONES, 1879c. 431. Kiemelés az eredetiben.

megjelölni.⁵⁴ Az antiklerikális, függetlenségi Acsády Ignác szinte „bináris” ellentéte a klerikális, aulikus Fraknói Vilmosnak. A korszak legtermékenyebb és legjelentősebb történésze, Marczali Henrik e „kuruc-labanc” antagonizmus meghaladására törekedett. A 27 évesen elhunyt Szalay József korának egyik legígéretesebb tehetsége volt, összefoglaló munkáját a millennium alkalmából a főként helytörténettel foglalkozó Baróti Lajos fejezte be. Végül természetesen a korpusz részét képezi a Szilágyi Sándor szerkesztette millenniumi opus is, amelyben – a főszerkesztő zseniális „kibékítő” képességeinek köszönhetően – a legkülönbélebb világnézetű és egymással nem ritkán személyes konfliktusban álló történészek kaptak helyet.

Valamennyi szerzőről elmondható, hogy az Ausztriával fennálló történelmi kapcsolatot károsnak tartják Magyarországra nézve. Még a meggyőződéses aulikusra, Fraknóra is igaz ez. A történész Szapolyai ellenében Ferdinánd mellett foglal állást, és az uralkodóházhoz hű magyarok tiszteletére szólít fel,⁵⁵ mindazonáltal úgy vélekedik, hogy a Habsburg Birodalommal való kapcsolat mind Ausztria, mind Magyarország fejlődését megbénította „következménye lőn az országnak s vele a birodalomnak stagnatioja”.⁵⁶ Szalay József meglátása szerint az Ausztriával való kapcsolat kezdettől fogva az ország kiszivattyúzásaival járt.⁵⁷ Marczali az 1687-es országgyűlés követeléseit alapvetően jogosnak itéli, mivel úgy véli, az abszolutizmus valójában mindenhol napirenden volt Európában, a nagy különbség abban keresendő, hogy „nálunk az állami hatalomnak a központosítása nem az ország érdekét volt hivatva szolgálni, hanem ellenkezőleg [...] Koldussá is kellett tenni Magyarországot”.⁵⁸

Természetesen Acsády festi le az osztrák–magyar kapcsolatot a legsötétebb színekkel. A történész az I. Ferdinánd trónra jutásától egészen 1867-ig tartó korszakot homogénnek tekinti. Ábrázolásában nemcsak, hogy önkényes módon, a császári rendszer szerint, saját törvényeit figyelmen kívül hagyva kormányozták az országot, de ennél sokkal mélyrehatóbban is tönkretételén dolgoztak. Acsády voltaképpen a vasbér törvény sémája szerint gondolja el Magyarország és Ausztria viszonyát: az osztrák kormányzat annyira és éppen csak annyira gondoskodik magyarországi alattvalóiról, hogy azok kitermeljék a szükséges adót és újoncszámot. „Érdekeiket csak annyiban oltalmazza tehát, hogy éppen adót fizessenek s katonát adhassanak [az udvar] telhetetlen hódításvágya kielégítésére.”⁵⁹

Bécs „kiszipolyozó” politikájának leírására a szerzők a „gyarmat” fogalmát használják. Acsády a gyarmati státuszt gyakorlatilag I. Ferdinándtól érvényesnek tarja. Hasonlóan vélekedik Szalay József is, míg Fraknói Mária Terézia korára teszi azt, hogy „hazánk mintegy gyarmati viszonyban maradt az ausztriai tartományokkal”.⁶⁰ A 18. századi udvar Magyarország-politikájának tekintetében, nem meglepő módon, Marczali Henriknél találkozunk a leginkább árnyalt elemzéssel. Marczali tízévnvi elmélyült kutatómunka eredményeként publikálta méltán híres, háromkötetes

⁵⁴ ROMSICS, 2011. 125.

⁵⁵ FRANKL, 1873. 265. Fraknói csak apja halála után magyarosította nevét, így ez a munka még Frankl néven jelent meg.

⁵⁶ FRANKL, 1873. 92.

⁵⁷ SZALAY-BARÓTI, 1898. 192.

⁵⁸ MARCZALI, 1911. 536.

⁵⁹ ACSÁDY, 1904. 188.

⁶⁰ FRANKL, 1873. 333.

monográfiáját II. Józsefről. A történész rámutatott arra, hogy a függetlenség szempontjából hanyatlásként megítélt korszak gazdasági szempontból a fejlődés időszaka volt, mindazonáltal az ország gazdasági viszonyai ezzel együtt is elmaradottnak tekinthetők, amiért az udvar gyarmatosító vámpolitikája felelős.⁶¹ A történész eredményei mind a hagyományos „kuruc”, mind az aulikus történelemszemlélettel szembementek: nemcsak egyes konkrét állításai ellenkeztek egyik vagy másik szemlélettel, hanem a korszakról alkotott összetett felfogása alapvetően nem adta meg magát e két sematikus értelmezési keretnek. Végül a kuruc oldal emblematis és egyben rendkívül intrikus tagjától érte támadás: Thaly Kálmán egy írásában Marczalit azon „veszedelmes irányhoz” sorolta, amelynek célja, meglátása szerint, „[a] régi, nemzeties szellemet megtagadva, átoinni a modern lágymeleg és folyoást alább-alább transigáló politika irányát a múltba; tömjénezni a bécsi udvari köröknek, dicsőíteni a reactiot s a clérust”.⁶² 1911-es munkájában Marczali szintén gyarmati státuszról beszél: „Így tette ez a rendszer gazdasági tekintetben jogtalan gyarmattá hazánkat.”⁶³ E tízes években, egyetemi előadásai alapján publikált monográfiájához képest a helyzet komplexitását jobban megragadta *A magyar nemzet története* vaskos nyolcadik kötetében. Jóllehet ebben is kijelentette, hogy „[a]z ausztriai aristokratia és különösen a tisztviselők és udvari emberek, körülbelül úgy nézték akkor hazánkat, mint a spanyol conquistadorok korában Amerikát”,⁶⁴ emellett azonban felhívja a figyelmet az ősi alkotmány azon szégyenteljes vonására, hogy „[a]ki nem nemes, annak sem élete, sem vagyona, sem becsülete, sem vallása és meggyőződése nincs megvédve”.⁶⁵ A nemesi „szűz váll” felett a történelem, a haladás halálos ítéletet mond, mindazonáltal az udvar gyarmatosító politikája jogtalan és diszfunkcionális.⁶⁶

Az Ausztriával való viszonyban gyarmati jogfosztottságban sínylődő magyarság a nemzetiségek vonatkozásában azonban civilizátorként lép elő. A dualizmus korának másik fontos társadalmi-politikai dilemmája, a nemzetiségi kérdés ugyanis szintén megjelenik a nemzettörténeti összefoglalókban a magyar álláspont legitímálásának igényével.⁶⁷ A nemzetiségi csoportok a különböző igényeiket jelentős mértékben történeti érveléssel legitímálták: lényegében azt hozták fel a magyarságnak kedvező *status quo* ellenében, hogy ők „előbb voltak itt”. Mint az közismert, a szlovák politikusok a magyarok megjelenése előtti szervezett közösségeikre hivatkoztak, míg a román elit a dákokkal vállalt kontinuitást. Természetesen a magyar fél számára is rendelkezésre álltak olyan történeti mítoszok, amelyeket szembe lehetett szegezni a nemzetiségek mitikus alapokkal bíró elképzeléseivel. Mindazonáltal az intézményes, magát tudományként definiáló történetírás éppen a mítoszok kiirtására törekedett a történeti emlékezetből. Erre jó példa Ipolyi Arnoldnak az 1885-ös budapesti történészkongresszuson elmondott „ideológiai irányítúként”⁶⁸ szolgáló

⁶¹ MARCZALI, 1885. 82.

⁶² THALY, 1882. 479.

⁶³ MARCZALI, 1911. 570.

⁶⁴ MARCZALI, 1898. 94.

⁶⁵ Uo., 105.

⁶⁶ Uo., 323.

⁶⁷ A nemzetiségek dualizmuskori történeti reprezentációját részleteiben kifejtettem: TARAFÁS, 2017. A millennium történelemszemléletét az emlékezés és felejtés fogalmai mentén Gyáni Gábor elemezte éppen a *Habsburg postcolonial* kötetben. (GYÁNI, 2003.)

⁶⁸ LEDERER, 1969. 42.

beszéde. Ipolyi a tudományos etikával összeegyeztethetetlen eljárásként utasította el az „*oktalan magyarkodást*” és a meghaladott mitikus „*szóvirágokat*”. Ezek helyett jóval szofisztikáltabb legitimációját adta a magyar szupremáciának: a „*történelem menetét*” meghatározó műveltség fejlesztését a Kárpát-medencében, ami a történész szerint kizárólag a magyarság érdeme. Ez a civilizációs munka legitimálja a magyar fölényt és teszi egyben a magyarságot az ország történelmének fő, vagy inkább egyenesen az egyetlen érdemi szereplőjévé.⁶⁹

Történéseink ugyanezt a stratégiát választották. Mind úgy látják, hogy a magyarság eredetét biztosan nem tudják meghatározni, a mítoszokat azonban elutasítják, Marczali egyenesen posványnak minősíti azokat. Ugyanakkor rámutatnak arra, hogy nem az eredetre vonatkozó kérdések érdekesek, hanem kizárólag az, hogy a kaotikus kárpát-medencei állapotokból ki hozott létre prosperáló országot. Ez a terület ugyanis „*elhagyott ősvadon, lakatlan pusztaság*” volt,⁷⁰ ahol a sok nép „*mind eltűnt, alig hagyva nyomot a népek országútján*”.⁷¹ Ebbe a káoszba hoz rendet a magyarság, civilizálva a területet: letelepedésével és államalkotásával „*eloszlatta a történelmi átkot*”. Így teljesen érdektelenné válik mind a magyarság származásának kérdése, mind a különböző népek letelepedésének időbeli sorrendisége. „*[B]árhól ringott bölcsője – fogalmazott Acsády – [...] erős, anyagilag, szellemileg virágzó birodalomná [változtatta] az eredetileg sivatag földet, melyen a honfoglaláskor megtelepedett.*”⁷² Marczali meglátása szerint a magyarok rendet hoztak a népek vad hullámszámbába,⁷³ Baróti megfogalmazásában (ő egészítette ki a honfoglalást tárgyaló fejezettel Szalay kötetét) a kultúra fejlesztésével az országot a nyugat határává fejlesztette a magyarság.⁷⁴ Ha valamennyien el is ismerik, hogy az „*itt talált népek*” fontos alapokat tettek le, azt is világossá teszik, hogy ezek csupán primitív, kezdetleges alapok voltak, a tartós értékek létrehozása a magyarság érdeke.⁷⁵ E szemlélet megerősítéseként a nemzetiségeket rendre passzivitást sugalló „*nemzeti karakterjegyekkel*” jellemzik: Baróti szerint a szlávok az avar uralom alatt „*mintegy suttyomban terjeszkednek*”, az oláh és szláv jobbágyok a magyarokkal ellentétben „*meghunyáskodók*”, Acsády ábrázolásában pedig a szláv és avar bennszülöttek „*türelmesen cserélték föl az egyik idegen uralmat a másikkal*”.⁷⁶

A civilizációs misszió gondolata túlélte a dualizmust, s központi szerepet játszott Apponyi Albert híres beszédében, amelyet a gróf az első világháborús vereséget követően, 1920-ban az antant bizottsága előtt mondott el. A gróf, azon túl, hogy egy általánosnak tekinthető gondolkodásmódot idézett fel, valószínűleg úgy gondolta, ezzel a gyarmati nagyhatalmak vezetőiből álló bizottságra mély benyomást tehet. A szakirodalom azonban úgy látja, kísérlete valószínűleg éppen visszafele sült el: a nagyhatalmak vezetőiben visszatetszést keltettek a tízmilliós közép-európai nemzet birodalmi felfogást tükröző érvei.⁷⁷

⁶⁹ IPOLYI, 1885.

⁷⁰ ACSÁDY, 1903. 1.

⁷¹ MARCZALI, 1895. 3.

⁷² ACSÁDY, 1903. 1.

⁷³ MARCZALI, 1895. 4.

⁷⁴ SZALAY-BARÓTI, 1895. 416.

⁷⁵ Például: ACSÁDY, 1903. 52.

⁷⁶ ACSÁDY, 1903. 35.

⁷⁷ ZEIDLER, 2009. 36.

E rövid tanulmány remélhetőleg hatásosan demonstrálta, hogy a „gyarmat” és „civilizáció” fogalma (főként a civilizációs misszió formájában) milyen szerves részeit alkották a birodalom történetírásainak és általában a korabeli politikai diskurzusoknak. Ezt a központi szerepet látva jogosnak kell tekintenünk Pieter M. Judson aggodalmait: a posztkolonialista kutatások metaforáinak reflektálatlan átvétele valóban azt a veszélyt rejt magában, hogy a történész egy korabeli politikai jelszót tesz meg munkájának leíró vagy elemző kategóriájául. Ezzel abba a csapdába esne a kutató, amelyre Reinhart Koselleck figyelmeztetett az aszimmetrikus ellenfogalmak kapcsán: a szigorú ellentétpárok felállítását (a birodalom és a gyarmat kettőse is ilyen) politikai hatásosságuk ösztönözi, a történeti kutatásnak azonban nem szabad ugyanabban a dualitásba szemlélni az adott korszakot, mint a kortársaknak, mert ezzel végérvényessé szilárdíthatja a dichotómiát.⁷⁸ Mindazonáltal az is egyértelmű, hogy a diskurzusok vizsgálatában különös figyelemben kell részesítenünk a gyarmat és a civilizáció fogalmainak alkalmazását, minthogy ezek kulcsfontosságú szerepet tölthettek be a meglévő hatalmi struktúrák legitimálásában vagy éppen az ellenük való lázadásban és általában véve az egymásról alkotott kép kidolgozásában. A magyarországi történészek esetében a gyarmati kategóriák egy olyan keverékére láttunk példát, amelyet Csákyék *Mikrokolonialismennek* kereszteltek el:⁷⁹ a magyar történészek egyszerre látták a magyarságot gyarmati kizsákmányolásba és jogtalanságba taszítottnak az Ausztriával való viszonyban, és civilizáló erőnek a nemzetiségekkel kapcsolatban. Érdeemes lenne a magyar esetet szorosan egybevetni a galíciai lengyel diskurzussal, hiszen a lengyel politikai elit itt is párhuzamosan szenvedte el a birodalmi „elnyomást”, és tartotta fenn „uralkodó nemzet” státuszát a ruténekkal szemben.⁸⁰

Felhasznált irodalom és rövidítések

Sajtó

A Hon
Bolond Istók
Kecskemét
Magyar Ipar
Magyar Újság
Neue Freie Presse
Pesti Napló
Pécsi Figyelő
Szabadság

⁷⁸ KOSELLECK, 1992. 214–215.

⁷⁹ FEICHTINGER–PRUTSCH–CSÁKY, 2003. 11.

⁸⁰ Vö. HROCH, 1985; SURMAN, 2010.

Nyomtatott források

ACSÁDY

- 1903 ACSÁDY Ignác: *A magyar birodalom története I.* Budapest, Athenaeum, 1903.
 1904 ACSÁDY Ignác: *A magyar birodalom története II.* Budapest, Athenaeum, 1904.

BAUER

- [1907] BAUER, Otto: *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie.* Wien, Volksbuchhandlung, 1924.

BEÖTHY

- 1900 BEÖTHY Ákos: *A magyar államiság fejlődése, küzdelmei: politikai tanulmány.* Budapest, Athenaeum, [1900].

FISCHHOF

- 1866 FISCHHOF, Adolf: *Ein Blick auf Österreichs Lage: Sendschreiben an die Redaction des „Telegraf“: september 1866.* Wien, Wallishausser, 1866.

FRANKL

- 1873 FRANKL Vilmos: *A magyar nemzet története III.* Pest, Szent István Társulat, 1873.

FRIEDJUNG

- [1876] FRIEDJUNG, Heinrich: *Der Ausgleich mit Ungarn : politische Studie über das Verhältniss Oesterreichs zu Ungarn und Deutschland.* Leipzig, Wigand, 1877.

HORVÁTH

- 1868 HORVÁTH Mihály: *Kossuth Lajos újabb leveleire.* Pest, Ráth Mór, 1868.

HÖFLER

- 1856 HÖFLER, Konstantin: Einleitung. In: *Geschichtsschreiber der husitischen Bewegung in Böhmen I.* Hg.: HÖFLER, Konstantin. Wien, Staatsdruckerei, 1856.

HUBER

- 1885a HUBER, Alfons: *Geschichte Österreichs I.* Gotha, Perthes, 1885.
 1885b HUBER, Alfons: *Geschichte Österreichs II.* Gotha, Perthes, 1885.

IPOLYI

- 1885 IPOLYI Arnold: A történelem s a magyar történeti szellem. In: *A magyar Történelmi Társulat 1885. jul. 3–6. napján Budapesten tartott Congressusának irományai.* Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Budapest, Athenaeum, 1885. 1–21.

KRALIK

- 1913 KRALIK, Richard von: *Österreichische Geschichte.* Wien, Holzhausen, 1913.

KRONES

- 1879a KRONES, Franz: *Handbuch der Geschichte Österreichs von der ältesten bis zur neusten Zeit I.* Berlin, Hofmann, 1879.
 1879b KRONES, Franz: *Handbuch der Geschichte Österreichs von der ältesten bis zur neusten Zeit II.* Berlin, Hofmann, 1879.
 1879c KRONES, Franz: *Handbuch der Geschichte Österreichs von der ältesten bis zur neusten Zeit III.* Berlin, Hofmann, 1879.

MARCZALI

- 1895 MARCZALI Henrik: A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: *A magyar nemzet története I.* Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Budapest, Athenaeum, 1895. 3–311.
- 1898 MARCZALI Henrik: *Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig.* Budapest, Atheaneum, 1898. (*A magyar nemzet története*, 8.)
- 1911 MARCZALI Henrik: *Magyarország története.* Budapest, Atheaneum, 1911.

MAYER

- 1909a MAYER, Franz Martin: *Geschichte Österreichs mit besonderer Rücksicht auf das Kulturleben I.* Wien–Leipzig, Braumüller, 1909.
- 1909b MAYER, Franz Martin: *Geschichte Österreichs mit besonderer Rücksicht auf das Kulturleben II.* Wien–Leipzig, Braumüller, 1909.

MOCSÁRY

- 1901 MOCSÁRY Lajos: *A közözügyi rendszer zárszámadása.* Budapest, Franklin, 1901.

OBERKOFER-GOLLER (Hg.)

- 1995 OBERKOFER, Gerhard – GOLLER, Peter (Hg.): *Alfons Huber Briefe (1859–1898): Ein Beitrag zur Geschichte der Innsbrucker Historischen Schule um Julius Ficker und Alfons Huber.* Innsbruck–Wien, Österreichischen Studien Verlag, 1995.

PALACKÝ

- 1868 PALACKÝ, Franz: *Die Geschichte des Hussitenthums und Prof. Constantin Höfler: kritische Studien.* Prag, Tempsky, 1868.

PEKAŘ

- 1897 PEKAŘ, Josef: *Die Böhmen als Apostel der Barbarisierung Theodor Mommsen Gewidmet.* Prag, Bursik & Kohout, 1897.

SZALAY-BARÓTI

- 1895 SZALAY József – BARÓTI Lajos: *A magyar nemzet története I.* Budapest, Lampel, 1895.
- 1898 SZALAY József – BARÓTI Lajos: *A magyar nemzet története IV.* Budapest, Lampel, 1898.

VÁCZY

- 1891 *Kazinczy Ferenc levelezése. II. kötet.* Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1891.

Szakirodalom**CHAKRABARTY**

- 2000 CHAKRABARTY, Dipesh: *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference.* Pincerton, NJ, Pincerton University Press, 2000.

EHRENPREIS

- 2006 EHRENPREIS, Petronilla: Die „reichweite“ Presse in der Habsburgermonarchie. In: *Die Habsburgermonarchie VIII. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft.* Hg.: RUMPLER, Helmut – URBANISCH, Peter. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2006. 1715–1818.

FEICHTINGER-PRUTSCH-CSÁKY

- 2003 FEICHTINGER, Johannes – PRUTSCH, Ursula – CSÁKY, Moritz: Vorwort. In: *Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis.* Hg.: FEICHTINGER, Johannes – PRUTSCH, Ursula – CSÁKY, Moritz. Innsbruck–Wien–München–Bozen, Studien Verlag, 2003. 9–12.

FEICHTINGER

- 2003 FEICHTINGER, Johannes: Habsburg (post)-colonial. Anmerkungen zur Inneren Kolonisierung in Zentraleuropa. In: *Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*. Hg.: FEICHTINGER, Johannes – PRUTSCH, Ursula – CSÁKY, Moritz. Innsbruck–Wien–München–Bozen, Studien Verlag, 2003. 13–32.

FELLNER

- 2002 FELLNER, Fritz: Die Historiographie zur österreichisch-deutschen Problematik als Spiegel der nationalpolitischen Diskussion. In: FELLNER, Fritz: *Geschichtsschreibung und nationale Identität. Probleme und Leistungen der österreichischen Geschichtswissenschaft*. Köln–Wien–Weimar, Böhlau. 145–172.

FISCH

- 1992 FISCH, Jörg: Zivilisation, Kultur. In: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Band 7*. Hg.: BRUNNER, Otto – CONZE, Werner – KOSELLECK, Reinhart. Stuttgart, Klett-Cotta, 1992. 679–774.

GEEHR

- 2003 GEEHR, Richard S.: *The Aesthetics of Horror. The Life and Thought of Richard von Kralik*. Boston, MA–Leiden, Brill, 2003.

GYÁNI

- 2003 GYÁNI, Gábor: Forgetting the diversity of the national past: Contrasting memories of the Hungarian Millennium. In: *Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*. Hg.: FEICHTINGER, Johannes – PRUTSCH, Ursula – CSÁKY, Moritz. Innsbruck–Wien–München–Bozen, Studien, 2003. 209–220.

HAIDER

- 1998 HAIDER, Markus Erwin: *Im Streit um die österreichische Nation: Nationale Leitwörter in Österreich 1866–1938*. Wien–Weimar–Köln, Böhlau, 1998.

HROCH

- 1985 HROCH, Miroslav: *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Compositions of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Transl.: FOWKES, Ben. Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

JUDSON

- 1999 JUDSON, Pieter M. 1999: "Whether Race or Conviction Should be the Standard": National Identity and Liberal Politics in Nineteenth-Century Austria. *Austrian History Yearbook*, 22. 76–95.
- 2016 JUDSON, Pieter M.: *The Habsburg Empire: A New History*. Cambridge, MA, The Belknap Press of Harvard University Press, 2016.

KOSELLECK

- 1992 KOSELLECK, Reinhart: Zur historisch-politischen Semantik asymmetrischer Gegenbegriffe. In: KOSELLECK, Reinhart: *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1992. 211–259.

LEDERER

- 1969 LEDERER Emma: *A magyar polgári történetírás rövid története*. Budapest, Kossuth, 1969.

LHOTSKY

1954 LHOTSKY, Alphons: *Geschichte des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. Graz-Köln, Böhlau, 1954.

MCGRATH

1974 MCGRATH, William: *Dionysian Art and Populist Politics in Austria*. New Heaven, CT, Yale University Press, 1974.

ROMSICS

2011 ROMSICS Ignác: *Clio bűvöletében: magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, Osiris, 2011.

SURMAN

2010 SURMAN, Jan: De la « barbarie » et de la « civilisation ». Le conflit entre les étudiants polonais et ruthènes en 1907 et sa construction journalistique. In: *La Galicie au temps des Habsbourg (1772–1918). Histoire, société, cultures et contact*. Dir.: LE RIDER, Jacques – RASCHEL, Heinz. Tours, Presse Universitaires François-Rabelais, 2010. 175–188.

2016 SURMAN, Jan: Postkolonialismus. In: *Habsburger neu denken. Vielfalt und Ambivalenz in Zentraleuropa. 30 kulturwissenschaftliche Stichworte*. Hg.: FEICHTINGER, Johannes – UHL, Heidemarie. Wien-Köln-Weimar, Böhlau, 2016. 181–187.

TARAFÁS

2017 TARAFÁS Imre: Nemzetiségek a nemzeti történelemben. Magyarországi nemzeti kisebbségek reprezentációja történelmi összefoglalókban, a dualizmus korában. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, 18. (2017) 68. sz. 27–48.

2020 TARAFÁS Imre: A tulajdonságokkal bíró ember találkozása a tulajdonságok nélküli emberrel. Kulturális transzfer és történelemszemléletek ütközése a századforduló Monarchiájában. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, 21. (2020) 80. sz. 128–154.

ZEIDLER

2009 ZEIDLER Miklós: *A revíziós gondolat*. Pozsony, Kalligram, 2009.